

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК: 904.5(477.42)°18/19°

О. П. Моця

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ДРЕВЛЯНСЬКОЇ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У роботі розглянуто історія дослідження курганних старожитностей на території древлян в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Особливу увагу приділено курганним некрополям Іскоростень — столиці древлянської землі.

Ключові слова: історія досліджень, курганні старожитності, курганні могильники, древлянська земля, Іскоростень, Житомирщина.

І нині іноді ще висловлюється думка, що епоха курганних розкопок у згадані часи розглядається як період хаотичного накопичення матеріалів, що не супроводжувалося систематичним вивченням старожитностей й постановкою серйозних наукових завдань. Але подібні оцінки все ж несправедливі. Вже тоді автори розкопок швидко набували навичок серйозних дослідників і могли «розгледіти» облаштування курганних насипів та особливості самих захоронень, сформулювати методичні правила розкопок, навчитися детально документувати результати польових робіт. В авторських публікаціях були викладені достатньо чіткі спостереження з приводу поховальних конструкцій та сам поховальний обряд, виявлені різні форми кремації й інгумації, відмічені різноманітні деталі поховального ритуалу, сліди якого знайшли відображення у матеріальних залишках, також були охарактеризовані типові набори поховального інвентаря. Серед останнього ідентифіковані предмети східного, візантійського чи скандинавського походження. Для датування комплексів використовувалися арабські та візантійські монети й імпортовані речі, в тому числі прикраси скандинавського походження або ж їх імітації, хронологія котрих була вже встановлена. Із самого початку вивчення

курганних старожитностей у полі зору археологів знаходилися твори арабських авторів, де фіксувалася інформація про поховальні звичаї слов'ян і русів, Предметом обговорення являлося питання про відповідність таких описів й археологічних реалій. Тогочасні публікації вперше ознайомили читача із археологічними пам'ятками середньовічної Русі та сприяли усвідомленню їх цінностей як частини культурного спадку. Виявлені предмети стали навіть джерелом для формування нового художнього образу — точні зображення «курганних речей» знаходимо на картинах В. Васнецова, М. Нестерова та інших тогочасних митців [Макаров, 2012, с. 68—70].

У повній мірі це відноситься й до древлянського регіону давньоруської держави, де у згаданій період було досліджено близько 420 курганів із більш як 2000 насипів, тоді й дещо пізніше зафіксованих (в деяких випадках про їх загальну кількість дослідники не згадували). Основну територію вивчення курганів можливо розділити на дві географічні території: межиріччя Случі і Ужа (Рокитне, Тепениця, Олевськ, Лопатичі, Зубковичі, Хлупляни, Норинськ, Речиця, Овруч, Велика Фошня, Норинці, Яжберень, Липлянщина, Россохи, Мала Глумча, Підлуби, Андрієвичі, Бараші, Коростень, Чорнобиль) та Случі, Ужа й Тетерева (Барди, Берестовець, Веселівка, Ковалі, Головки, Городище, Миропіль, Городище, Сліпчиці, Буки, Дениші, Житомир, Стрижівка, Студениця, Коростишів, Городськ). У числовому вираженні розкопки древлянських курганів суттєво відрізняються: якщо в першому випадку їх нараховується близько 130, то у другому досягає 290. Серед них захоронення із залишками інгумації — 136 (перший із виділених

© О. П. МОЦЯ, 2017

районів) проти 118 (у другому). Із залишками кремації — по 14; меморативних комплексів в честь померлих десь далеко від рідної домівки (кенотафи) — по 6, а випадків, коли обряд захоронення не було зафіксовано приблизно можливо оцінити цифрою 10. Допитливому читачеві не важко прослідкувати, що вищенаведені розрахунки не завжди збігаються між собою у сумі. Але це цілком пояснюється тим, що у деяких випадках дослідники, частина яких тільки починала свою польову діяльність, не фіксувала ту чи іншу важливу з точки зору статистичного узагальнення деталь. Але у цілому загальна картина вимальовується досить чітко [Моця, 1990, с. 118—120].

Говорячи ж про основних тогочасних дослідників та їх праці у цьому напрямі, то слід виділити такі яскраві фігури як В. Антонович, Я. Яроцький, Ф. Штейнгель, С. Гамченко, О. Фотинський [Антонович, 1893; 1901; Гамченко, 1888; 1901; Штейнгель, 1900; Фотинський, 1904; Яроцький, 1903] та деякі інші науковці свого часу.

А тепер, згідно гегелівському формулюванню «від загального до конкретного», слід згадати й про «курганну ситуацію» у самому Коростені та біля нього. Найбільш детально про це розповів ще І. Самойловський, але нині все ж слід ще раз переповісти. Дослідник тоді повідомляв, що біля коростенських городищ, окрім великих окремих могил, розміщувалося кілька курганних слов'янських могильників, на площах котрих раніше нараховувалося близько 300 насипів. Усього, на високих місцях лівого й правого берегів р. Уж розміщувалося 6 курганних груп.

I. Знаходилася на Овруцькому шляху у напрямку до с. Пашини, в урочищі «Маліни» на північний захід від четвертого городища. У цій групі раніше знаходилося 3 досить великі кургани (всі вони пізніше були знищені).

II. Дана група насипів розташована на північний захід від городища 4 на деякому віддаленні від нього — біля залізничної станції. Тут раніше нараховувалося 62 кургани, із них 3 великі (збереглося лише декілька могил, похованих сучасними впускними захороненнями).

III. Кургани знаходилися на правому березі Ужа на південний схід від першого та другого городищ, біля шляху на с. Ходаки, де збереглися лише окремі могили (раніше їх було 18). Окремо від цієї групи, ближче до рудяного болота, стояло ще 2 великі насипи.

IV. Група складалася із 116—120 насипів й розміщувалася на площі старого дубового лісу на правому березі вищезгаданої річки між другим та третім городищами, теж біля шляху на с. Ходаки (від неї залишилися лише сліди).

V. Кургани розташовувалися на лівому березі біля дерев'яного мосту через Уж на підвищенні (до 1926 р. тут стояв великий курган із величезним дубом на вершині).

VI. Тут кургани розміщувалися на невеликому за розмірами плато вздовж старого шляху із Коростеня на с. Хотинівку на полі за 1,5 км на південний схід від третього городища. Значна кількість курганів даної групи була знищена й розорена після вирубки лісу — залишилися лише світлі плями [Самойловський, 1970, с. 194—195].

Для часів кінця XIX — перших десятиліть XX ст. могильники Коростеня та його околиць були вивчені відносно краще у порівнянні із городищами.

Ще у 1847 р. була зроблена спроба дослідити «Могили Ігоря» заввишки близько 10 м. Тоді були знайдені уламки глиняного посуду, вуглики, кістки тварин, залізні наконечники стріл і, можливо, залишки щита (за народними переказами). А під час Першої світової війни у верхніх прошарках насипу виявлено бронзовий наконечник піхов меча. Сам кістяк не виявлено. Взагалі ж, тогочасний стан досліджень був ще досить недосконалим, а тому даний цікавий об'єкт вимагає сучасних розкопок. У тому самому році в околицях міста був вивчений насип значних розмірів із залишками трупоспалення. Іншу могилу із залишками кремації вивчено у самому Коростені близько 1880 р. [Самойловський, 1970, с. 198—199; Фехнер, 1982, с. 243—244].

На місцеві курганні старожитності звернув увагу В. Антонович, який у 1887 р. у I групі із 68 могил розкопав 5. Тут були виявлені кістяки, які лежали на спині у витягнутому стані головами на захід, вище давнього горизонту на 0,5 м. Серед них одна могила являлася кенотафом. Серед супроводжуючого покійників інвентаря виявлені залізні ніж та три обручі від відерця, 5 срібних та 1 мідне кільця, а також 1 срібний перстень.

У 1900 р. Ф. Штейнгель у цій же групі нарахував лише 59 насипів, із яких ним було розкопано 5. Виявлені витягнуті на спині кістяки орієнтовані головами на захід (типовий східнослов'янський звичай поховального ритуалу). І знову один курган був порожнім. Інвентар виявився досить бідним: уламки посуду, плетене срібне кільце та залізні цвяхи від домовин [Самойловський, 1970, с. 198—199; Штейнгель, 1900, с. 156—158].

На лівому березі Ужа, біля так званої Купальні Ольги, В. Хвойкою у 1911 р. виявлено два великі кургани, а в одному із них — у насипу — розчищено на різних глибинах 9 трупопкладень (вірогідно пізні впускні могили), а на рівні давньої поверхні — залишки кремації на місці давнього захоронення.

У 1924 р. С. Гамченком був розкопаний курган із IV групи, де виявлено жіночий кістяк у видовбаній колоді, до того ж прикритій віком. Праворуч нього, біля ніг і плечей, стояло 2 гончарних горщика із лінійним орнаментом, а ліворуч — ще один. На правій руці був зодягнутий срібний перстень.

Через 2 роки — у 1926 — співробітники Коростенського музею у VI групі дослідили 2 кургани, котрі стояли поруч. Навколо першого з них зафіксовано курганий ровик із зовнішнім валом по краю. У засипці насипу виявлено каміння, а у центрі — ще й прошарки глини. Каміння знаходилося і біля кістяка. Сам кістяк був витягнутий на спині і знаходився на підсищі товщиною 0,35 м у дерев'яній труні збитій залізними цвяхами. Біля ніг виявлена купка попелу. Серед інвентарю зафіксовані уламок залізного серпа, брусок, мідна застібка, кільце, фрагменти обробленої шкіри, залізний кубічний предмет невідомого призначення (арабський замочок?). Інший курган був дещо менших розмірів. Кістяк теж погано зберігся, головою орієнтований на південний захід, що вказує на зимовий період захоронення. У центрі насипу помітна попеляста пляма. Тут же досліджено й третій напівзруйнований курган у якому виявлено шиферне пряслице.

Окрім того, тоді ж на схід від городища I розкопано могилу із залишками трупоспалення. Уже на глибині у 10—15 см почали траплятися плями із попелу та вугликів, котрі поступово збільшувалися (у деяких із них знаходилися кісточки тварин та шматочки охристої глини). Також знайдені 2 шиферних пряслиця та 1 глиняне, кілька глиняних пластин круглої форми. На давній поверхні виявлені залишки захоронення за обрядом кремації, а також 4 арабські монети, одна з котрих мала дірочки для підвішування [Самойловський, 1970, с. 194—199].

У цілому ж, кінець XIX — початок XX ст. у відношенні курганної археології на старих древлянських землях виявився «зоряним часом» — у послідувачі хронологічні періоди польові роботи у цьому напрямі тут становили лише малу частку у порівнянні із попередніми десятиліттями.

Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 1—133.

Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // Древности Юго-Западного края. — СПб: Тип. И. Н. Скороходова, 1893. — 78 с. (Материалы по археологии России. — № 11).

Гамченко С. С. Житомирский могильник. — Житомир, 1888. — 126 с.

Гамченко С. С. Раскопки в бассейне Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) // Тр. XI АС в Киеве. — М., 1901. — Т. I. — С. 355—403.

Макаров Н. А. Археологические древности как источник знаний о ранней Руси // Русь в IX—X веках. Археологическая панорама. — Москва; Вологда, 2012. — С. 65—89.

Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990. — 156 с.

Самойловський І. М. Стародавній Коростень // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 190—199.

Фехнер М. В. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // СА. — 1982. — № 4. — С. 243—244.

Фотинський О. А. Могильник каменної кладки в урочище Княже Новоградволинського уезду // АЛЮР. — К., 1904. — Т. 6. — С. 229—231.

Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губ., произведенные в 1897—1900 гг. // АЛЮР. — К., 1904. — Т. 4—5. — С. 136—182.

Яроцкий Я. В. Могильники по среднему течению р. Уборть // АЛЮР. — К., 1904. — Т. 3—4. — С. 173—193.

А. П. Моця

ИССЛЕДОВАНИЕ КУРГАНОВ ДРЕВЛЯНСКОЙ ЗЕМЛИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX — НАЧАЛЕ XX в.

В работе рассматривается история исследования курганных древностей на территории древлян во второй половине XIX — начале XX в. Особое внимание уделено курганным некрополям Искоростеня — столицы древлянской земли.

Ключевые слова: история исследований, курганные древности, курганные могильники, древлянская земля, Искоростень, Житомирщина.

O. P. Motsya

INVESTIGATION OF THE BURIAL MOUNDS OF THE DREVLIAN LAND IN THE SECOND HALF XIX — EARLY XX CENTURY

The work shows the history of the study of burial antiquities on the territory of the Drevlyans in the second half of the XIX and early XX centuries. Particular attention is paid to burial necropolises of Iskorosten — the capital of the Drevlyan land.

Keywords: history of research, burial mounds, barrow, necropolis, Drevlyan land, Iskorosten, Zhytomyr region.

Одержано 22.09.2016